

לידתה של הפסיכולוגיה היהודית הרוטנברגית: סיפור אישי

פרופ' מרדכי רוטנברג¹

השוליים - לא "הנבחרים", אלא "האחרים". הטענה שלי התבססה על דגם דומה לזה של וובר, בהיפוך מן המצליחנים למפסידנים: כשם שהכלכלה הייתה השדה החברתי שבו נבחנו המצליחנים, כך הייתה הפסיכיאטריה לשדה שסייע לחברה לתאר את "האחרים". התפיסה הפרוטסטנטית הזו, כך טענתי, היא היוצרת תוויות של "מחלת נפש" בלתי-הפיכה.

בשנת 1970 חזרתי לארץ והתחלתי ללמד באוניברסיטה העברית, התלבטתי בדרכי המחקרית. במדעי החברה נהוג לכתוב מחקרים כמותניים, המתבססים על מובהקות סטטיסטית בדרך כזאת אפשר לפרסם מאמרים רבים הנחוצים לקידום המקצועי. באחד משנתוני המחקר הפסיכולוגיים החשובים ראיתי דיווח על מחקר אמפירי, שהראה הבדלים סטטיסטיים משמעותיים בין מי שמדגדים אותו לבין מי שמדגדג את עצמו. אמרתי לעצמי: בזה אני אתעסק כל חיי? בהתאמות סטטיסטיות של גירוי דגדוגים?

כך חזרתי לרעיונות שהעסיקו אותי בימי לימודי בברקלי. החל משנת 1972 התחלתי לדבר על הרעיון, ומהר מאוד מצאתי את עצמי בלבו של פולמוס. הוזמנתי לכנסים בין-לאומיים במזרח ובמערב, כמו כנס היסוד של הפסיכולוגיה הבין-תרבותית שהתקיים בהונג קונג ב-1972, כמו גם לסימפוזיונים מיוחדים בהונולולו ובלוס אנג'לס, שבהם התווכחו על התזה שלי, והתחילו לדבר על השפעות של הרעיון שהעליתי. ואז הבנתי שבעולם האקדמי שבו אני שרוי-שבו, עלי לתבוע אבהות על הרעיון ולפרסמו. כתבתי מאמר ש"התנפח" לספר על אחריות וסטייה ("damnation and deviance"), שיצא בהוצאה היוקרתית "פרי פרס מקמילן" וזכה לתהודה רבה.

באותו ספר, אחרי ניתוח של ממצאים היסטוריים מחברות נוצריות אדוקות, של תהליך התוויה הפסיכיאטרי ושל הקשר ביניהם, כתבתי גם פרק חיובי על האפשרות של פסיכולוגיה אחרת, מיסודו של הבעל שם טוב, פסיכולוגיה אופטימית שפניה אל העתיד.

דווקא הפרק הזה משך את תשומת לבם של אנשי ההוצאה, והם חזרו ושאלו על החסידות. הם דיברו בסקרנות גדולה על

מלחמת וייטנאם, וגם במקצוע שלי: נגד הפסיכיאטריה (התנועה נקראה Anti-psychiatric). הטענות נשלפו נגד האבחנה הפסיכיאטרית כתווית שהאדם איננו יכול להסירה. במערכת הרפואית של הגוף, בהעדר סימנים למחלה, חייב הרופא לציין בסוף הבדיקה "בלי ממצא פתולוגי" (במ"פ, קרי: האדם בריא. ברפואת הנפש, לעומת זאת, אין אבחנה המתארת אדם בריא.

התחלתי להתחקות אחר העדרה של האבחנה הזו. היה ברור לי שהשורשים של התוויות הפסיכיאטריות מצויים מעבר לפסיכיאטריה עצמה. גיליתי שבעבר נהוג לתאר משוגעים בצורה אחרת, היו תקופות שבהן תיאר אותם כאחוזים בידי שד.

למרות הדימוי המפחיד שיש לדמונולוגיה הזו, מצאתי שהיא נושאת בחובה מסר אופטימי: מדובר באדם בריא מיסודו ששד חדר לתוכו, והוא יכול לצאת ממנו כלעומת שבא, ומרגע זה ישוב החולה להיות אדם בריא. מאיפה, אם כן, הגיחה האמונה שיש אנשים שאינם יכולים להירפא?

באותם ימים צללתי לכתביו של הסוציולוג הקלאסי מקס וובר, שהרבה לדבר על שורשיה הדתיים של התרבות החילונית המוכרת לנו. הטענה המוכרת ביותר שלו היא בדבר שורשי הפרוטסטנטים-קאלוויניסטיים של הקפיטליזם.

הטענה שלו הייתה שהדחף להצלחה כלכלית חצובה מתוך התיאוריה הדטרמיניסטית של קאלוון, לפיה גורל ערכו הדתי של האדם נגזר על ידי האל בגזירה קדומה, והדרך היחידה להוכיח את היותו מנבחר האל היא הצלחה חומרית בעולם המעשה.

זה היה ההסבר שלו לעובדה שאנשים בחרו להשקיע את הונם המועט בתעשייה כדי לצבור הון רב. הדרך היחידה להסביר את האינטרס של האדם לא להשתמש בכספו להנאתו, אלא להשקיע אותו, הייתה בתיאור של אינטרס דתי. כך הוא מסביר את שורשיו של הרצון להצלחה כלכלית-ברצון לזכות בכתר הנבחר האלוהי.

מה שצד את עיני בתיאור הסוציולוגי של התנועה הפרוטסטנטית לא היה מצבם של מי שתוארו כ"נבחרים" משום שהצליחו במשחק החיים, אלא מי שחיי החברה והכלכלה דחקו אותם אל

במשך שנים אקדמיות ארוכות כתבתי כל דבר. כתבתי, כמו שאומר אלפרד אדלר, מתוך חוסר ביטחון כאשר אני חושש מן המבקר האפשרי האכזרי ביותר. כתבתי בגובה העיניים הפוזלות, התרות אחר כל מבקר אפשרי בכל התחומים שבהם נגעתי ובכולם נגעתי נגיעה קטנה מדי, של מי שהגיע אל הרעיונות מבחוץ, של מי שאינו בן בית. היום אני כותב כדי להגיע אל הקורא ולהישיר מבט לעיניו, יהיה מי שיהיה, ואני משתדל לכתוב אל מי שיש לו רצון לקרוא.

במשך שנים רבות עמלתי לפתח את הפסיכולוגיה של הצמצום בהשראת החסידות, שהיום אני מגיש לקורא מבוא מסודר שלה. שנים אלו היו שנים רצופות מאבקים להכרה ברעיונות הללו, שהרימו לא מעט גבות של ביקורת, אך זכו גם להערכה שהלכה והצטברה.

כיום, זוכה הפסיכולוגיה של הצמצום להכרה הולכת ומתרחבת. עבורי, באופן אישי, זו הזדמנות לתאר את המהלך שעברתי כדי לפתח את הרעיונות הזוכים כאן למבט על.

בשנות ה-60 הייתי קצין מעקב לעבריינים צעירים והתנסיתי מעט בעבודה עם נוער במצוקה, ונסעתי ללמוד לתואר שני באוניברסיטת ניו יורק (NYU). בעת לימודי, ב-1962 הזמין אותי פרופסור יהודי לאנתרופולוגיה לשיחה איתו. לאזניו גונבה השמועה על אודות סטודנט יהודי לקרימינולוגיה שהוא מצאצאי הרבי הראשון מגור, והוא לחץ עליי לכתוב דוקטורט בהנחייתו על הפסיכולוגיה של החסידות. סירבתי. אמנם הגעתי ממשפחה חסידית ענפה, אבל זו עצמה הסיבה שסירבתי: פחדתי מתגובות משפחתי כשישמעו שאני משתמש במסורות המקודשות של החסידות בעולם הנכרי של האוניברסיטה. שכחתי מהרעיון.

את המשך לימודי עשיתי בברקלי, קליפורניה, במחצית השנייה של שנות ה-60. כבר באותם ימים הייתה אוניברסיטת ברקלי הסמן השמאלי של "ליגת הקיסוס", והמחצית השנייה של שנות ה-60 סימנה את ימי הזוהר שלה. באותם ימים בברקלי כולם היו נגד משהו, נגד מערכת החינוך, נגד

¹האוניברסיטה העברית, בית ספר לעבודה סוציאלית, נשיא מכון רוטנברג - המרכז לפסיכולוגיה יהודית ע"ש בועז רוטנברג, חתן פרס ישראל בחקר עבודה סוציאלית

מה שהם קראו "חסידיזם", הם לא ממש ידעו מה ההבדל בין החסידות כתנועה ובין החסידות כביטוי כללי לאדיקות דתית, אבל הסקרנות התעוררה. כך התעוררה גם סקרנותי שלי.

באותה שנת שבתון, מתקופן של נסיבות משפחתיות, הרביתי לנסוע ברכבת. במהלך אותן נסיעות ארוכות ניסיתי לחשוב, האם יש פסיכולוגיה חסידית, ומה יש לה לתרום לפסיכולוגיה המוכרת לנו? ברגע אחד, בנסיעה באותה רכבת, נפל עליי הרעיון של הצמצום. התלהבתי מבפנים, הרכבת הפכה בעיני רוחי למעשה מרכבה. כשירדתי מהרכבת, הגעתי בריחוף למשרדי האוניברסיטה והרגשתי שנוקקתי בדחיפות לדפים כדי לכתוב. התיישבתי לכתוב ותוך 20 דקות כתבתי מתווה למה שהפך לימים לספר "קיום בסוד הצמצום".

אני סברתי, שהרעיון שהאל מצמצם מתוך עצמו כדי לפנות מקום לעולם האנושי טומן בחובו כוח פסיכולוגי-חינוכי, המשמש את היצור האנושי, המחקר את האל, כדוגמה כיצד להצמצם ולפנות מקום לזולת שאתו הוא עומד לפתח יחסים דיאלוגיים. במסגרת זו, ראיתי גם את פסיכולוגיית החופצה-כלפי-שמיא כפועל יוצא מתיאוריית הצמצום, המזמינה את האדם לתקן את שבירת הכלים הקוסמית כדי לתקן באמצעות העלאת ניצוצות הקדושה בתוך העולם הנברא.

ועדיין, היה בי חשש, אני חייב להודות. חשבתי לעצמי, שכל מה שאני יודע על חסידות מגיע מבית אבא, לא היה לי כל רקע למדני בהבנת החסידות ואיך אוכל לומר משהו בפני חוקרים גדולים כמרטין בובר וכגרשם שלום מבלי להתבייש. פרופ' ישראל תא-שמע המנוח הפגיש אותי עם משה אידל, שחיזק אותי בטענות על אודות הצמצום. ממנו שמעתי, שהצמצום שתפס את מוחי הוא אכן רעיון מרכזי בקבלה ובחסידות והוא ייחודי לעולם היהודי (בימי האבל על מותו של תא-שמע אמרה לי אשתו, שהוא היה מספר שהגיע לעולם על מנת להפגיש את אידל ואותי).

פרופ' אידל, שהיה עם השנים לבכיר חוקרי הקבלה, ניסה למשוך אותי למחקרם של הטקסטים עצמם, אני התעקשתי להותיר את המחקר הטקסטואלי למומחים כמוהו, ולהתמקד בחקר התרומה האפשרית של הטקסטים החסידיים והקבליים לעולם הממשי, לפסיכולוגיה של חיי היום-יום.

אחרי "קיום בסוד הצמצום", כתבתי את "שבעים פנים לחיים" ואת "פרד"ס הנפש". שלושת הספרים הללו מהווים מעין טרילוגיה, שהיא עיקרה של פסיכולוגיית הצמצום. בדרך אל פרסום הספרים הללו עזרה לי מאוד חסותם של

חוקרים חשובים ויודעי שם כסוציולוג בעל השם שמואל נח אייזנשטאט, שכתב את ההקדמה לספרי הראשון על היסודות הפרוטסטנטיים של הפסיכיאטריה, הפסיכולוג תיאודור סארבין, שלקח אותי תחת חסותו האקדמית במהלך לימודיי לדוקטורט (רק כשהקשר בינינו התהדק גיליתי מה שאף אחד לא ידע, שתיאודור נולד כטוביה) וכדוד פלוסר, שלא חסך בהמלצות חמות שסייעו להתקבלות של ספריי בארץ.

בספרים אלו התייבבה לנגד עיניי הפסיכולוגיה של הצמצום, שהרשיתי לה לשמש כפרדיגמה בסיסית בחשיבה שלי מאז. הרעיון ששני יסודות מנוגדים יכולים לעמוד זה מול זה מבלי למצט זה את זה, אלא אדרבא, לקדם זה את זה, היה לרעיון פורה. התחלתי לחשוב על זוגות מפרים: איש ואישה, יצר ויצירה, מקדש ומדרש, פשט ומדרש, חיים ומוות. כל אלה התייבבו מולי בזוגות מפרים.

פרופ' יהודה ליבס לימד אותי על המרכזיות של דגם הזוגיות הזה בקבלה: השניים שיש לייחד ביניהם, שיש להביא אותם מקשר של אחור באחור, לקשר של פנים בפנים. עולם שלם של ניגודים לכאורה הממלאים את העולם בחיים על ידי סידור מחדש של האותיות: ניתוק הופך תיקון ואין הופך לאני.

עם השנים, הרעיון של פסיכולוגיית הצמצום צבר תלמידים שהיו מוכנים להתמסר לו, ביניהם תלמידי המובהק, ד"ר ברוך כהנא, ובתי - ד"ר מיכל פכלר, ויחד אתם התחלתי לגבש מסה הולכת וגדלה של ניסיון קליני.

בשנת 2006 ייסדנו מרכז לפסיכולוגיה יהודית על שם בני, בעז, שנפל בראשית האינתיפאדה הראשונה בפעילות של יחידת הצנחנים המובחרת שבה שירת. המרכז מקיים כנס שנתי ותכניות לימודים למטפלים במסגרת "בית מורשה". בשנתיים הראשונות קיימנו את הכנס ב"בית מורשה", אבל ההיענות הציבורית גברה עלינו ונאלצנו להעביר אותו בשנתיים האחרונות למקום נרחב יותר, בבית מורשת מנחם בגין.

לתכניות ללימודי פסיכולוגיה יהודית מצטרפת עתה גם תכנית לימודים של תואר שני ברווחה וביהדות, במסגרת בית הספר לעבודה סוציאלית ולרווחה חברתית באוניברסיטה העברית, בימים אלה אנו זוכים לחוג סיום חמש שנים בתכנית זו ותוספת של פרקטיקום בטיפול דיאלוגי-יהודי.

להכרה שזוכה לה פסיכולוגיית הצמצום היהודית הצטרפה השנה גם הכרה אישית. זכיתי בפרס ישראל לעבודה סוציאלית בזכות עבודתי המחקרית, זכייה שריגשה אותי מאוד, אחרי שנים רבות של כתיבה

כנגד המקובלות.

השנים הארוכות של כתיבה מחוץ למסגרת המוכרת, בשדותיהם של כמה תחומים שאינני מומחה בהם, גרמו לי לנסות להיות צדיק יותר מכל האפיפיורים ולהוכיח כל דבר במובאות מעשרות ספרים. הפסיכולוג תיאודור סארבין, שכאמור לקח אותי תחת חסותו האקדמית כאשר כתבתי בהדרכתו את עבודת הדוקטורט, היה נוהג לומר לי "Stop being a graduate student", כלומר: הפסק להתנהג כתלמיד מחקר צעיר, שצריך להוכיח את ידיעותיו על ידי המצאת מראה מקומות לראשונים ולאחרונים.

ההמלצה שלו לא עזרה לי לאורך השנים, ואני כתבתי תמיד רק אחרי קריאה של עשרות רבות של ספרים בתחומים שונים. קריאה זו יצרה אצלי כתיבה מתכתבת, כתיבה המתקשרת ביני לבין הספרים שקראתי, ופחות ביני לבין קוראי.

בספר "מבוא לפסיכולוגיה של הצמצום", שנכתב בעת שפסיכולוגיית הצמצום רכשה לה אוהדים רבים, אני עומד כמי שמנסה להסביר את דבריי, ולא כמי שמתאמץ להוכיח אותם לראשונה. הלכתי בספר הזה בעקבות הרעיונות שהעליתי לראשונה ב"קיום בסוד הצמצום", וכן בשני הספרים הנוספים שבאו אחריו, ובמידת מה, גם בספרים אחרים שכתבתי, ושאליהם הפניתי את הקורא המתעניין בהערות המובאות בסוף הספר.

הספר נפתח במבוא המסביר את עמידתה של פסיכולוגיית הצמצום מול הפסיכולוגיה הפסיכודינמית ומול העולם הרוחני שעליו היא נשענת. יתר ארבעת פרקי הספר הם כנגד ארבעת הממדים שבהם אני רואה את השפעתה של פסיכולוגיית הצמצום: הממד הבין-דורי, הממד התוך-אישי, הממד העל-אישי והממד העל-אנושי.

כשמו של ספר זה, הוא יכול לשמש מבוא ליתר הדברים האחרים שכתבתי, שחלקם נותרו חתומים בפני מי שאינם מבין יודעי ח"ן של הדיונים המקצועיים שמתוכם הם נוצרו. אני מקווה שהוא יסייע, הן לשדרה נרחבת של מטפלים, הן לאנשים הרוצים ללמוד ממנו דרך לחיים פוריים יותר של עצמם ושל הסובב אותם, והן בפני הקורא המשכיל המעוניין באלטרנטיבה לפסיכולוגיה המודרנית ולעולם הנוצרי העומד מאחוריה. בספר זה מוצג גם מילון מונחים שכתבו מיכל וברוך, המובא כנספח. מילון זה הוא בבחינת מבוי נוסף להבנת הספרים שכתבתי במשך השנים. אחרי כל אלה, אני הוא העומד מאחורי הספר הזה ומישייר מבט אל הקורא.

נשיא מכון רוטנברג - המרכז לפסיכולוגיה יהודית ע"ש בעז רוטנברג; חתן פרס ישראל בחקר עבודה סוציאלית.

